

DR. IVAN SEDEJ

SOCIALNA IN LIKOVNA STRUKTURA TIPOV KMEČKEGA STAVBARSTVA NA LOŠKEM OZEMLJU V LUČI OPREDELJEVANJA STAVB

Za ljudsko stavbarstvo na loškem ozemlju, ki ga je Stanko Vurnik uvrstil v samostojno tipsko skupino (škofjeloško-cerkljanska hiša), velja splošna opredelitev, da združuje v svojski sintezi »primorske« in alpske elemente.¹ Vurnik je celo določnejši — o škofjeloško cerkljanski hiši govori (kot o prehodnem tipu.² Vendar bi prav pri tipoloških oznakah skušali formulirati nekaj bistvenih popravkov. Tip, kot ga pojmuje slovenska geografska literatura, ob njej pa tudi prvi umetnostno zgodovinski pogledi, je v bistvu nepremakljiva kategorija, sama opredelitev pa temelji v abstrahiranju arhitekturnih (stavbnih) oblik, ki jih najdemo na najpogostejših primerkih.

Pri tej metodi lahko takoj odkrijemo eno od bistvenih pomanjkljivosti — odsotnost časovne perspektive. Kolikor vzamemo kot regionalni stavbni tip najpogostejšo hišno obliko na nekem ozemlju, potem dejansko posplošujemo obliko, ki ima pečat določenega najbolj konjunkturnega in najbližjega obdobja. Škofjeloško-cerkljanska hiša je pravzaprav stavbna forma z elementi baročne in »klasicistične« likovne konvencije, ki preseneča in učinkuje predvsem s svojo gmoto. Gre namreč za nadstropno, zidano stanovanjsko hišo razmeroma stroge zunanjsčine — ki pa ima celo v tej obliki drugačen prizvok, kot pa so ji ga dali prvi tipologi. Upoštevati moramo, da so tip opredeljevali na podlagi ohranjenega in hkrati neraziskanega gradiva, kot gmoto bele barve z veličastnim zatrepom.

Kasnejše raziskave, predvsem pa sondiranja ostenij, so pokazale nekoliko drugačno sliko. Strogo bela fasada z asketsko likovno opremo (mejni zidci, z opeko ali skriljem pokrit strešni zidec med jedrom stavbe in visokim zatrepom, strogi portali itd.) je v bistvu klasicistična adaptacija barvno in oblikovno živahnejše baročne hiše. Saj smo pri mnogih dominantnih objektih ugotovili, da se pod beležem in strogim fasadnim okrasjem skriva dokaj živahna poslikava (Županovšče v Predmostu, Urbanova hiša v Brodeh, hiše v Ledinici pri Žireh itd.) arhitekturnega in figuralnega značaja. Hkrati pa ugotavljamo, da se tip klasicistične zidane nadstropne hiše (opredeljene kot škofjeloško-cerkljanska hiša) uveljavlja zgolj na robu loškega ozemlja. Obe dolini — Selško do Zalega loga in Poljansko do Gorenje vasi in Trebije — pa obvladuje »alpsko« učinkujoča baročna hiša, ki pa tudi nakazuje dokaj rezko socialno razlikovanje med kmečkimi arhitekturami.

Za loško ozemlje ugotavljamo, da ga v stavbarskem pogledu označujejo predvsem kmečki dvorci in velike kmečke hiše (Španova hiša na Suhi, že ome-

njeno Županovšče, Šefertska »graščina«, Kalanova hiša na Bukovici, Žirovčeva hiša v Bodovljah, nekaj hiš v Selcah itd.) — vendarle gre za razmeroma tanko plast. Številčno najmočnejši je bil skromnejši tip pritlične, pred 19. stoletjem, večinoma pol lesene, pol zidane stanovanjske hiše ali pa skromnejše nadstropne hiše poznogotskega ali baročnega značaja. Dominantne kmečke arhitekture imajo potem nekoliko drugačen pomen — opredeljujejo bogato podeželsko družbeno plast in imajo v okviru stavbnega tkiva manjših in večjih naselij ter kultivirane krajine značaj dominante in hkrati »vzorca« za oblikovanje na nižjih socialnih ravneh. V primeru kmečkih dvorcev gre torej za izrazito socialni »tip« — saj poznamo podobne primere tudi z drugih območij na Gorenjskem in deloma na Koroškem (Ziljska dolina).

Po drugi strani pa moramo ugotoviti, da so se današnji čas ohranile predvsem večje in solidnejše zgradbe; pol leseno arhitekturo so namreč že v 19. še bolj pa v 20. stoletju večinoma radikalno obnovili in prilagodili novemu načinu življenja. Tako je najštevilnejše in prevladujoče ljudsko stavbno tkivo bodisi izginilo, ali pa je ostalo v senci mogočnejših, reprezentativnejših arhitektur. Pri tem pa vendarle ne smemo zanemariti dejstva, da so na loškem ozemlju velike nadstropne kmečke hiše pogostejše kot na drugih alpskih območjih —

Čelna fasada Pepetove hiše v Hosti pri Škofji Loki

kar prav lahko povežemo z relativno blaginjo lastnikov večjih zemljišč, z vplivi tranzitnega prometa prek obeh dolin pa tudi s specifičnim položajem sicer odvisnih, vendarle na dokaj oddaljenega gospodarja vezanih gospodarskih enot.

Dominantni kmečki dvorci in večje nadstropne hiše, kjer so nam raziskave največkrat pokazale sledove starejših predbaročnih gradbenih in arhitekturnih faz, so potemtakem zaradi svoje vizualne učinkovitosti in obvladovanja širših prostorov (Kalanova hiša na Bukovici pravzaprav opredeljuje naselje in jo preglaša le cerkvena dominanta), dobili oznako »tipične regionalne (lokalne) kmečke arhitekture«. Kolikor nadstropnost povežemo z Vurnikovo opredelit-

(Lb)

Detajli na čelni fasadi Pepetove hiše v Hosti pri Škofji Loki

vijo, da gre za hišni tip prehodnega značaja (etažnost in strogost naj bi bili primorski prvini) pa se spet ne moremo znebiti misli, da je bilo učinkovanje arhitekturnih oblik (v pomenu vplivanja na sosednje regije) pretežno enosmerno, in sicer od loškega ozemlja proti zahodu (v tem pogledu nas podpirajo tudi dognanja o poteh loških umetnikov iz 15. in 16. stoletja proti Slovenski Benečiji), sicer pa tudi ob koncu 18. stoletja srečamo dela ljudskega slikarja iz okolice Škofje Loke ne le nad Tolminom (Šentviška gora), marveč tudi v Doblarju in na obronkih Brd. Potemtakem lahko z dokajšnjo gotovostjo trdimo, da so se primorski vplivi (vsaj v bolj intenzivni obliki) v 18. in deloma tudi v 19. stoletju ustavili v dolini Idrijce.

Po drugi strani pa tipološka oznaka »škofjeloško-cerkljanska« hiša ne velja niti v »nadčasovnem«, geografskem pomenu besede. Stroge nadstropne stavbe z ostro odsekanimi zatrepi in strmimi strehami so značilne predvsem za prostor med Tolminom in Idrijo. Večje stavbe s širokimi mnogoosnimi čeli, ki bi lahko funkcionirale kot prehodna oblika, so prostorno omejene na pas med zahodnim robom loškega ozemlja in dolino Idrijce. Potemtakem ne predstavljajo izrazitejšega stavbnega tipa, marveč časovno varianto, ki ni nikoli obvladovala loškega ozemlja v celoti.

V dolini Idrijce med Idrijo in Tolminom je danes najpogostejši tip razmeroma visoka zidana hiša s strmo dvokapno streho in strogim neornamentiranim zatrepom. Ob pogostih nadstropnih pa so najštevilnejše vrhkletne, pribrežne stavbe, ki imajo v funkcionalnem pogledu zgolj vizualni učinek nadstropne zgradbe. Vsi ti objekti, ki jih lahko datiramo v drugo polovico 18. in prvo polovico 19. stoletja, imajo v oblikovnem pomenu precej skupnega s stavbarstvom na gorenjski strani — so pa tudi izredno pomembne razlike. Tu se dejansko srečujemo že z vplivi primorskega stavbarstva. Vendar v omenjenem obdobju bolj na funkcionalni ravni — saj ima kuhinja mnogokje značaj pomožnega bivalnega prostora, ali pa je locirana v veliki veži, brez delitve z lokom ali obokom! Na primorsko — ali točneje kraško arhitekturo nas spominjajo še najbolj asketske zunanjsčine. Po drugi strani pa stalna tlorisna shema (veža s kuhinjo ter ob njej »hiša« s kamro) nakazuje tesno zvezo z alpskim funkcionalnim konceptom. Hiša je togo oblikovan organizem s stalno obliko in pri vseh poslopih z enako funkcijo — nasprotno pa je kraška (tudi goriška ali pa hiša v Brdih) fleksibilen adicijski organizem z izredno široko pahljačo plastičnih in prostorskih variant.

Povprečna hiša na loškem ozemlju (odštejmo za zdaj kmečke dvorce in kajže) pa ima vse pglavitne značilnosti sočasne, širše pojmovane in opredeljene alpske (gorenjske) hiše. Razlika je v tem, da se na loškem ozemlju (podobno kot v Bohinju) trdoživo ohranjajo konservativnejše oblike črnih kuhinj v vežah pa tudi »gankov« in podobnih funkcionalnih dodatkov je sorazmerno manj kot v istem času (18. in 19. stoletje) drugod na Gorenjskem. Čeravno lahko trdimo, da »gank« nikakor ni tuj element na kmečkih arhitekturah iz 17. in 18. stoletja — spomnimo se le Pepetove hiše v Hosti, nekaterih hiš v Zmincu itd. Pravzaprav ima na tem ozemlju gank nekoliko bolj poudarjeno uporabnostno strukturo in ga neredko srečujemo na zadnji, nereprezentativni fasadi — največkrat vendarle kot kasnejši dodatek (Šefert — zunanji hodnik na retrofasadi povezuje gorenjo vežo s stranišnim prizidkom itd.).

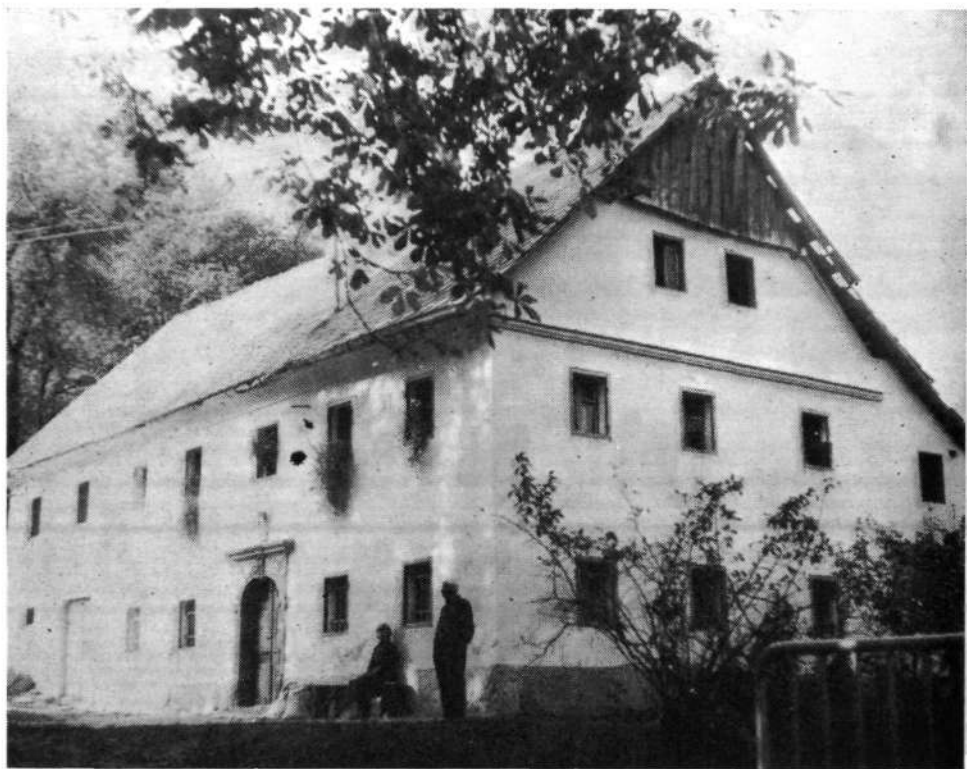
Kolikor se vrnemo k hišam na »prehodnem« ozemlju (izjemen primer so nekatere bogatejše ohranjene kmečke arhitekture okoli Ledin), pa lahko ugotovimo, da je strogost fasad v precejšnji meri omiljena s preslikavo — pa naj gre za freske figurativnega značaja ali pa arhitekturne motive. Velika fasada Žakljeve hiše na Ledinah je pobarvana rdeče, preprežena pa je z mrežo slikanih pilastrov, in sicer tako, da pilastrska polja učinkujejo kot bogati baročni okviri z letnicami, monogrami in podobnim simbolnim in označevalnim repertoarjem. Šivani robovi (v 18. in 19. stoletju je na loškem ozemlju najpogostejša oblika zeleno pobarvanih pravokotnikov brez dodatnega okrasja) pa so tako ali tako stalni del poslikave pri kmečkih arhitekturi od Koroške do Pugleda pri Karlovcih na Dolenjskem (kmečki dvorec iz srede 18. stoletja)

Kmečka zidana hiša iz prve polovice 19. stoletja v Slapu ob Idriji

in jih opredeljujemo kot vpliv »primorske tektonike« v najširšem kontekstu stavbarstva na alpskem ozemlju. Kjer ne smemo pozabiti na najbolj verjetno možnost, da gre za posredno vplivanje, prek cerkvene, grajske in meščanske arhitekture — torej v večji meri za prevajanje sočasnih (ali starejših) stilnih prvin, kot pa za neposreden naslon na ljudsko stavbarstvo v neki drugi, čeravno relativno bližnji regiji.

Kamnoseški detajli na stanovanjskih hišah, ki jih srečujemo na loškem ozemlju med 16. in 19. stoletjem, sodijo vsi po vrsti v okvire dokaj toge in enotne likovne kulture na Gorenjskem in loškem ozemlju. Tu srečujemo predvsem polkrožne portale s posnetimi robovi, ki so se v nekaterih primerih ohranili prav do začetka 18. stoletja (Hotavlje — mežnarjeva hiša), okna in line s posnetimi robovi, v 18. stoletju pa predvsem manjša baročno oblikovana kamnita okna s profiliranimi prekladami in policami. Vse te elemente združujejo dokaj enotne mere in razmerja. Nasprotno pa je »stroga Primorska«, ki seveda pozna tudi tovrstno, na enak način obdelano kamnoseško okrasje, mnogo bolj živahna in raznolika — saj na tem ozemlju srečujemo neprimerno več vrst okenskih okvirov in portalov, predvsem pa tudi detajle najrazličnejših dimenzij. Kolikor lahko na loškem ozemlju ali na Gorenjskem časovno opredelimo kamnoseški detajl tudi po proporcu in dimenzijah — tega na Krasu navadno ne moremo, saj so tu že v 16. stoletju poznali tudi večja pravokotna

Klasicistična kmečka hiša v Podplečem

okna v gladkih kamnitih okvirih, v 19. stoletju pa se spet uveljavljajo tipično »zgodnjebaročna« okna s profiliranimi prekladami in brez polic itd.

Potemtakem lahko primorske vplive na kmečko stavbarstvo omejimo zgolj na nekaj struktur in hkrati ugotovimo, da je hiša na loškem ozemlju v vsakem času od 15. do konca 19. stoletja nekoliko modificirana varianta klasične alpske hiše s črno kuhinjo. Ornamentiranje in poslikavanje fasad, ki je doživel na loškem ozemlju največji razmah v 18. stoletju, pa se je kot običaj preneslo tudi prek meja, predvsem na območje, ki sta ga obvladovala Idrija in Tolmin. Tako srečujemo figurativno poslikavo ljudskega freskanta iz zadnjega desetletja 18. stoletja na nekaj deset hišah med Vojskim in Doblarjem ter Brdi, kjer je isti mojster neposredno vplival tudi na neznanega lokalnega mojstra. Kot posebnost lahko omenimo, da so stenske podobe »loškega mojstra« našle svoje mesto tudi na več fasadah kmečkih hiš v Slovenski Benečiji.

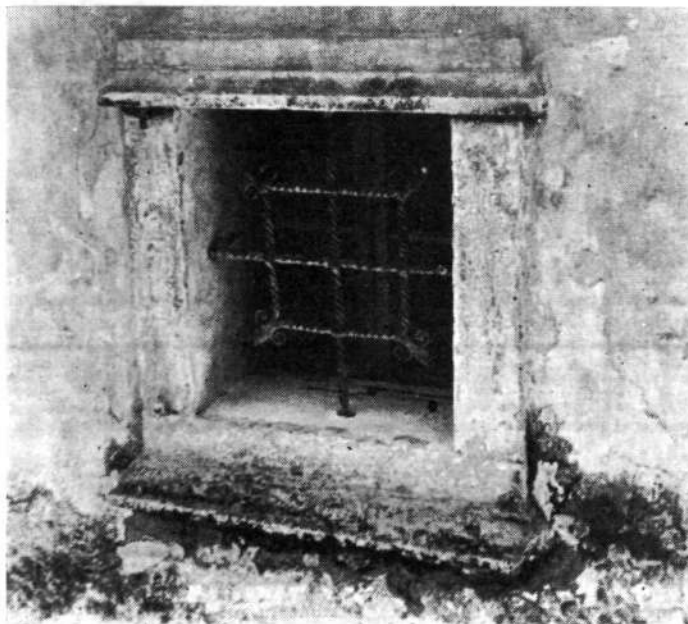
Tipološka opredelitev stavbarstva na loškem ozemlju je sorazmerno težka, saj so časovne in celo socialne dimenzije (prerezi) najpogostejše zakriti z usedlinami mlajših dob. Vendar lahko rečemo, da se je tudi v 19. stoletju hkrati pojavljalo več oblik — variant — od hiš z mnogokotnim tlorisom

Vhodna fasada kmečkega dvorca Županovšče v Predmostu pri Poljanah

(pošev izbočena rizalitna partija ob vhodu) v okolici Žirov do izrazito »gorenjske« kmečkoklasicistične nadstropne hiše, kakršno srečujemo v Selški dolini in okoli Škofje Loke. Iz tega pa sledi, da v tem in prejšnjem baročnem obdobju nekega enotnega hišnega tipa, ki bi obvladoval škofjeloško in cerkljansko ozemlje, ni bilo. Ob vsem pa ne smemo pozabiti na razlike med socialno opredeljenimi stavbnimi tipi — kmečka hiša, bivališče bogatega lastnika dvojnega ali velikega grunta (hube) je bila navzven bistveno drugačna od hiše malega ali srednjega kmeta — hkrati pa so bogatejše arhitekture na loškem ozemlju vedno kazale tudi precejšnjo zunanjo podobnost z meščanskimi hišami, kjer lahko pojav črne kuhinje (ločene z lokom — šipovnikom) prehodnega značaja ocenimo kot konservativno prvino in hkrati kot odmev prehodnih vež v meščanskih hišah.

Ob ugotovitvi o pretežno enosmernem vplivanju proti zahodu (Tolminu in dolini Soče) pa ne gre zanemariti nasprotnega toka, ki je navadno odkrita ali pa prikrita sestavina ene od poudarjenih smeri. Vendar se te povezave odigravajo na nekoliko drugačni ravni. Strogost fasad smo že omenili — tu bi lahko dodali izrazito tektoniko v formulaciji različnih dodatkov: prizidkov in pa zaprtih, koridorsko grajenih gankov, brez balustrskega okrasja. V isto kategorijo sodijo tudi visoki zaprti zatrepi in strožje oblike streh pretežno brez čopov (ki strogo formo strehe navadno mehčajo). K temu moramo spet dodati ugotovitev, da med strogimi oblikami srečujemo tudi bolj slikovite: balustrsko rezljane ganke, slamnate strehe s čopi, pol lesene stavbe z živahno menjavo barvne fature na zunanjščini itd. Strožje oblike zunanjščin in asketskih notranjščin, ki jih poživljajo profilirane deske in tramovi, pa spet niso le posebnost loškega ozemlja — sodijo v kategorijo »regionalnih konstant« celotnega alpskega prostora, posebej pa Gorenjske.

Detajl okna s kovano mrežo iz 18. stoletja pri Križnarju v Mavčičah

Struktura stanovanjskih hiš v kmečkem okolju kaže tudi na tipološki ravni izrazito povezavo med socialnim statusom njenega lastnika (nosilca) in obliko. Problem strožjih (»finejših«) oblik in slikovitejših rešitev ima namreč tudi socialno ozadje. Vse velike kmečke arhitekture — pretežno ambicioznejši kmečki dvorci — učinkujejo strogo in navadno nimajo »slikovitih« dodatkov, kot so ganki ali baročno kopičenje cvetličnih motivov po fasadi. Na teh objektih iz 18. stoletja se okrasje omejuje na odlično obdelane kamnoseške podrobnosti (portali in okna), na figurativno kompozicijo v višini etaže in na strogo oblikovane šivane robове (slikane). Poslopje učinkuje kot gmota in je v mnogočem podobno graščini ali pristavi — bogastvo lastnikov pa se odraža predvsem v ambicioznosti in v številu kamnoseško obdelanih detajlov. Freska na najbolj vidni fasadi (navadno v etaži zatrepne fasade med srednjimi okni) pa ima enako funkcijo kot slikani grbi na starejših graščinah — njen namen ni zgolj v barvnem akcentuiranju ploskve, marveč funkcionira predvsem kot oznaka socialnega statusa.

Na hiši Županovšče v Predmostu poleg kasnejših fresk nastopa ščitek v obliki grba nad portalom! Slikarija pa je (tako kot na Urbanovi hiši v Brodeh, Žakljevi na Ledinah, Španovi na Suhi) izrazito arhitektonska — saj gre za slikane pilasterske motive oziroma za okvirna polja. Nasprotno pa je klasičen primer skromnejše arhitekture Pepetova hiša v Hosti, kjer so zunanjščino ob koncu 18. stoletja pregrnili s pisanim prtom slikarije, s figurativnimi motivi, s cvetličnimi šopki, z žareče pobarvanimi polkni itd. Vse skupaj pa dopolnjuje še slikovitejši motiv lesenega nadstropja, opasanega z gankom. Iz tega pa bi lahko potegnili nekoliko daljnosežnejši sklep o odvisnosti med socialnim položajem nosilca arhitekture in njenim oblikovanjem. Gre namreč za dvoje nivojev likovnega okusa, kjer lahko govorimo o bolj umirjenem, strožjem in nekoliko nerodno povedano »finejšem« okusu (ki je seveda rezultat zahtev določenega socialnega nivoja) bogatejših in navadno bolj razgledanih naročnikov ter o težnji po doseganju videza bogastva s skromnejšimi, zato pa likovno živahnejšimi sredstvi pri revnejših, skromnejših lastnikih arhitekture.

V današnjem pomenu besede sta sicer obe plasti pripadali enakemu krogu konsumentov z več ali manj enakimi potrebami in likovnim nazorom — le da je moral skromnejši naročnik po sili razmer poseči po skromnejših, predvsem pa cenejših načinih akcentuiranja arhitekture. Zato je namesto kamnitih okvirov naročil cenejše slikane — fasado, ki ni mogla preglasiti večjih in bogatejših, pa je akcentuiral in tako »povečal« z živopisno slikarijo. Na čisto likovnem nivoju pa gre v obeh primerih za izrazito tektonsko in na funkcijo vezano okrasje, ki se v vsem podreja osnovnemu arhitekturnemu konceptu.

Struktura kmečkega stavbarstva, ki v razdobju od kmečke renesanse v 16. in 17. stoletju, do kmečkega klasicizma po letu 1800 ni nikoli predstavljala enotnega tipa, je potemtakem mnogo bolj zapletena, kot je to videti na prvi pogled. Hkrati pa nas navaja k misli, da je ustvarjanje »modelov«, pa naj gre za pojave v umetnosti ali na socialnem področju, hkrati tudi izkrivljanje resnične podobe. Eden takih preprostih raziskovalnih »modelov« je tudi geografska tipološka opredelitev, ki izzveni kot formalistična metoda za opis ene od sestavin okolja, saj nudi le približno podobo o prevladujočih oblikah starejše arhitekture na določenem ozemlju. Tu bi morali pripomniti, da je prevladujoč tip na tem ozemlju danes dvoje oblik. Najprej se srečujemo s preurejeno

(»adaptirano«) starejšo kmečko hišo, ki jo skušajo naročniki po obliki in funkciji približati sodobni, nekoliko zastareli obliki visokopritlične ali nadstropne stanovanjske hiše, nato pa še s prevladujočo obliko novejše in najnovejše individualne stavbe, ki jo predstavljata visokopritlična in nadstropna hiša približno kvadratnega tlorisa, z nesomerno oblikovanimi fasadami (akcentuirajo jih tridelna industrijska okna) in plitvo salonitno streho. Na starejše stavbne oblike nas potemtakem spominjajo preostali detajli na preurejenih hišah in pa razmeroma redki spomeniki, ki se vedno bolj utapljajo med novimi enodružinskimi hišicami.

Zato lahko sklepamo, da je bilo loško ozemlje v preteklosti domovina različnih stavbnih oblik, ki pa vse po vrsti sodijo v tipsko skupino alpskega stavbarstva. Večino ugotovljenih hišnih oblik (za vsako obdobje posebej) pa po drugi strani določa socialni status njihovih lastnikov, kjer je najpomembnejša ugotovitev, da je formalna strogost bogatejših arhitektur v ljudskem okolju rezultat določene oblikovne diferenciacije, ki je nasledek socialnega razlikovanja in težnje premožnejših, da bi svoj likovni nazor približali tedaj veljavnim normam »dobrega okusa«.

Ob razpravljanju pa smo ugotovili, da je geografska metoda sicer pomembna in ustrezna za opisovanje sporočenega stanja na nekem ozemlju, ne more pa dati odgovora na tipološka vprašanja, ki zanimajo etnologa ali raziskovalca likovnih pojavov. Gre torej za nekoliko drugačen pogled na stavbno gradivo, ki predstavlja v očeh prvega predvsem materializiran odraz načina življenja, v očeh umetnostnega zgodovinarja pa specifično inačico sočasnega likovnega koda, in kar je najpomembnejše, na vsako zavestno in ambicioznejše oblikovano kmečko arhitekturo gleda kot na individualno arhitekturno stvaritev.

Opombe

1. Oznako »škofjeloško cerkljanska hiša« je uvedel Anton Melik, za njim pa jo je prevzel Rajko Ložar in kasneje vsa tovrstna geografska in etnološka literatura. Glej: Anton Melik: Slovenija, geografski opis, Ljubljana 1963, Slovenska Matica, stran 520–558. (Ponatis); Rajko Ložar: Kmečki dom in kmečka hiša, Narodopisje Slovencev, Ljubljana, stran 62–97, posebej na str. 70. — 2. Glej: Stanko Vurnik, Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp, Etnolog IV., stran 30–86.

Résumé

LA STRUCTURE SOCIALE ET PLASTIQUE DES TYPES L'ARCHITECTURE RURALE SUR LE TERRITOIRE DE ŠKOFJA LOKA EN VUE D'UNE CLASSIFICATION DES BÂTIMENTS

En traitant des types de l'architecture rurale sur le territoire de Škofja Loka, l'auteur constate que la typologie artistique et ethnologique des motifs architecturaux diffère essentiellement de la typologie géographique affirmée. Dans la classification typologique de l'architecture rurale sur le territoire de Škofja Loka, il prend en considération la typologie des couches sociales particulières dans une optique historique et chronologique. Il constate que les influences architecturales entre les régions sont beaucoup plus petites que les influences entre la haute architecture et celle populaire sur le territoire alpin plus large. L'auteur conclue son article avec la constatation que deux types d'architecture se sont établis récemment: le type d'une maison individuelle au rez-de-chaussée surlevé ou aux plusieurs étages et le type de la maison rurale bâtie ancienne, transformée et adaptée et qui conserve les caractéristiques des formes anciennes de l'architecture rurale.